

LENGYEL ANDRÁS

Csáth Géza kamaszkori antiszemitizmusáról

1

Azok a naplók (Csáth 2013), amelyeket az 1897 és 1904 közötti évekből Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály tett közzé, Csáth Géza (1887-1919) gyerek- és kamaszéveit dokumentálják. Aki írta e naplókat, még nem az író Csáth Géza volt, hanem csupán ifjabb Brenner József szabadkai gimnazista – így itt csupán az írói pálya szociokulturális előtörténete bontakozik ki. Hogy ez az előtörténet közvetlenül mennyire világítja meg azt, ami a személyes élettörténetben utána következett, egyáltalán nem evidens, mérlegelést kíván. A Brenner Józsefből Csáth Gézává való átlényegülés csak utóbb következett be, s éppen arról a periódusról nem áll rendelkezésünkre napló. (Valószínűleg nem véletlenül: az átalakulás processzusa túl intenzív volt, s túl sok erőfeszítést kívánt ahhoz, hogy az írásbeli öndokumentálásra késztetés s erő maradt volna.) Az előtörténet dokumentációja két szempontból mégis nagyon tanulságos. A hajdani szabadkai gimnazista öndokumentáló szenvedélye, pedantériája, íráskényszerre – ha alulnézetből, gyerek- és kamaszperspektívából is, de – igen gazdagon (s árulkodóan) dokumentálja a szabadkai magyar polgári életforma rétegspecifikus mindennapjait. A naplók tehát elsődrendű társadalomtörténeti források, s az e rétegen belüli szociokulturális mozgások történeti megismerése szempontjából igen jól hasznosíthatók. Sok olyasmi van bennük, amiket más jellegű, jelenleg hozzáférhető forrásokból egyáltalán nem, vagy nem ilyen plasztikusan ismerhetünk meg. Ez az összefüggés, függetlenül az irodalomtörténeti hasznosíthatóságtól (vö. Vári 2014), igen becsessé teszi ezeket a gyerek- és kamaszföljegyzéseket. A gyerek, öndokumentációja során, sok mindent kifecsegett, amit egyéb források nem rögzítettek. S ha a már itt is föl-fölbukkanó közvetlen irodalmi és művészeti „adalékokat” nem is tanácsos túlértékelni, az nem tagadható, hogy az egyéni fejlődés kontinuumában mindenképpen összekapcsolja a naplóíró ifjú Brennert és a későbbi, a magyar szellemi életbe berobbanó író. Az író ehhez a naplóiban dokumentált állapothoz képest, ezt folytatva és/vagy tagadva jött létre. Aki tehát ismeri s megérti ezt az előtörténetet, az kontrasztanyag s összevetési lehetőség birtokába jut. Tetszik vagy sem, de tény: innen, ebből a szociokulturális kontextusból, ebből az intellektuális és morális diszpozícióból nőtt ki az író. Valami fontos tehát értelmezhetővé válik, aminek sokrétű relevanciája van.

A Csáth-életmű és -pálya megértéséhez azonban ezt az 1897 és 1904 közötti naplósorozatot jó néhány szempontból végig kell elemezni. E szövegkorpusz nem kész adottsága, egyszerű átvétellel fölhasználható „adaléka”, hanem „csak” lehetősége az értelmezésnek. S ahhoz, hogy e lehetőségből valamennyit realizálhassunk, komoly elemzőmunka szükséges. A színező, illusztratív hasznosítás, az előre tudott „válaszokat” eredményező álszemponatok érvényesítése igen kevés haszonnal jár. Érdemes, ha esetleg kellemetlen is, magukat a dolgokat, a naplóírói tematizációkat szemügyre venni – a kommunikatív gesztus eredendő természetét (s funkcióját) aktuális igények szerint át nem stilizálva, meg nem hamisítva.

Az alábbiakban egy ilyen részelemzés következik.

2

Szabadka, ahol a Brenner-család élt, s amelynek viszonyai között az ifjabb Brenner József is szocializálódott, többnemzetiségű, „vegyes” populációjú város volt (vö. legújabban: Arany 2013: 40-48.). Magyarok, asszimilálódott német és zsidó magyarok, etnikai identitásukat őrző délszlávok, pl. bunyevácok s mások éltek együtt magyar, pontosabban osztrák-magyar állami főnhatóság alatt. Ez, ha úgy vesszük, az együttélés, a másféle kultúra elviselésének s elfogadásának nagy iskolája volt, ugyanakkor a különbségtudat kifejlesztője is, önmagunknak a másiktól s másféléltől való, szociokulturálisan szabályozott megkülönböztetése. Nem egyszerű s nem problémátlan helyzet ez, a választott – kihordott – interkulturális beállítódásoknak tétje volt. Az együtt, vagy legalábbis egymás mellett élés élethelyzete ugyanis szükségképpen magában hordta a konfliktusok, s a „rossz” reakciók lehetőségét. A „rossz” válaszok azonban soha nem pusztán automatizmusok eredményei, megszilárdulásukhoz ismétlődő rossz válaszok szükségesek, a rossznak újabb rossz általi megerősítései, s ugyanakkor a korrekciós lehetőségek ismétlődő elzárulásai.

A napló nagy értéke, hogy e folyamatokat is vizsgálhatóvá teszi. A kamasz Brenner József antiszemitizmusának kialakulása például, e naplóbejegyzések révén, igen jól tanulmányozható. Az ide vonatkozó bejegyzések, ha egybeolvassuk őket, szinte egy esettanulmány komplett anyagát adják ki. S a rekonstrukciót nemcsak a pálya adalékaként, de általános tanulságai miatt is érdemes elvégezni. Az antiszemita beállítódás genezise válik általa jobban megérthetővé.

Fontos persze szem előtt tartani: az első naplóbejegyzés dátuma 1897. április 7. – a naplóíró akkor épp tíz éves volt (ismételjük meg, 1887. február 13-án született). Ez a tény jóval több, mint szimpla életrajzi mozzanat, ez a naplót – bármennyire tehetséges, sőt korarérett is lejegyzője – egy gyerek, majd kamasz megnyilatkozásaivá teszi. Ami, más oldalról nézve a szöveget, azt jelenti, a *szocializáció* folyamatát érhetjük benne tetten. Itt tehát voltaképpen az antiszemitizmus is a szocializáció része, aspektusa. S igazában éppen ezért érdekes fejlemény, hiszen rekonstruálása során arra derül fény: hogyan válik egy kamasz antiszemitává?

3

Az ifjú Brenner József akkurátus, némileg talán tudálékos eseményrögzítő, mindent, ami szemhatárába kerül, s amit meg tud nevezni, rögzít. Az időjárási adatokat éppúgy, mint az étkezés fogásait, vagy másokról alkotott impresszióit és ítéleteit. Valami amorf, explicit alakra nehezen hozható igazságérzet vezet, s ez esetenként sarkos megfogalmazásokra készteti. Jellemző, hogy iskolaigazgató nagybátyjáról, Kosztolányi Árpádról például többször is meglehetősen kritikusan, sőt dehonesztálóan nyilatkozik, miközben nagybátyja fiával, Didével (azaz Kosztolányi Dezsővel) viszonya akkor is bensőséges. A rokonsági viszony fontos számára, a rokonok (felnőttek s gyerekek) érintkezési viszonyainak megkülönböztetett fontosságú szereplői, de nem bírálhatatlanok. Van amiben, hallgatólagosan, igazodik hozzájuk, van, amiben megkülönbözteti magát tőlük. Korához képest „érett”, okos fiú, akinek bizonyos karakterjegyei már megmutatkoznak. Az önérvényesítés igénye már jól kivehető vonása, ambiciózus, törekvő, de a feladatokat, amelyeket teljesíteni igyekszik, elsősorban nem a külső igényeknek való megfelelés, az igazodás vezérli, hanem saját (részben persze kívülről internalizált) vágyai kielégítésének igénye. Napi cselekvéseinek szerkezetét s értékrendjének természetét

nem utolsósorban éppen e kettő szükségképpeni feszültsége s belső aránya specifikálja. Azaz, a szűkebb s tágabb világ appercepciójában a kívülről s a belülről való vezéreltség együtt, bár nem azonos súllyal van jelen. Nagyon erős a készítése az „önállóságra”, az önálló véleményformálásra, de ezt igazában nem tudja megvalósítani – még gyerek. De a világ appercepciójának egyedítésére jól érzékelhető erőfeszítéseket tesz. Tehetsége nem utolsósorban éppen ebben mutatkozik meg a legélesebben.

Ha kigyűjtjük a *zsidó* szó előfordulását a szövegből, érdekes kép áll össze. Mindenekelőtt kiderül: a kiskamasz tudta, hogy vannak „zsidók”, de hogy kik tartoznak az e szóval megjelölhető csoportba, nem igen foglalkoztatta, a szó jelentését sehol nem definiálta, csak használta azt. S az emberek egy csoportjának ez a megkülönböztetése, jól érzékelhetően, nem saját disztinkció eredménye volt, hanem kulturális átvétel. A környezetből átvett szociokulturális mintázat mechanikus megisméltése, aktuális kontextusban – egyféle kulturális utalás. A szó először egy 1897. november 14-i bejegyzésben fordul elő. Ekkor színházi élményéről számolt be. Csepreghy Ferenc népszínművét, *A sárga csikót* látta a helyi színházban, s a darabról s az előadásról rövid emlékeztetőt jegyzett föl naplója számára: „Énekeltek benne Ledovszki Mariska, ki egy magyar lánynak van öltözve. A betyárok közt énekeltek Laci Ferenczy és betyár Gergely. Laci (Ferenczy) énekelt, mint vőlegény. Ezenkívül jól játszottak Pesti Ihász Lajos, Laci apja. Az öreg csárdás a legjobban. A zsidó: Tábori. És a cigányok, melyek igen jól adták.” (33.) S a szereplők és a színészek ilyen bemutatása után a darab cselekményét is összefoglalta (33–34.) Ez a szerepeket és szereplőket némileg összemosó bemutatás két szempontból érdekes. Az egyik (s ez a legfontosabb): a „zsidó” szó használata nem az „élet”, hanem az „irodalom”, egy valóságföldidéző, mimetikus játék leírása során fordul elő. A „zsidó” figuráját, bármit jelentsen is a szó, az „irodalomból” emelte ki. A másik: a naplóíró interpretációja valami etnikai megkülönböztetésre épül. Az egyes szerepek bemutatása során hangsúlyozza, hogy az „magyar”, „zsidó” és „cigány”. Ugyanakkor valószínű, hogy valamennyi etnikai tapasztalattal már bírt, hiszen a cigányokat alakító szereplőkről megjegyezte, hogy azok „jól adták”. (Hogy a cigányokról élő képének forrása mi volt, nem eldönthető, de valószínű, hogy szintén valamiféle kulturális sztereotípiát állt mögötte.) A „zsidó” szó ezt követően 1898. március 15-én, a március 15-i iskolai ünnepély leírása során bukkan föl ismét – ezúttal idézetként. A naplóíró rögzítette az ünnepség programját és lefolyását, a rá jellemző akkurátussággal. Ezt a leírást érdemes kicsit hosszabban idézni. A program ugyanis, a napló szerint „a következő volt. 1. *Himnusz* első szakasz, énekelte a Szabadkai Dalegyesület, a Szabadkai Iparos Dalárda, és kísérte a tűzoltóbanda. 2. *Talpra magyar!*, szavalta Abrasits Antal igen szépen. 3. Ünnepi beszéd, tartotta Balogh Lajos, nagyon megéltették, pedig nagyon gyöngye hangja volt. 4. *Március 15-e* Ábrányi Emiltől, szavalta Kosztolányi Árpád, a gimnáziumi tanulók látván, hogy tanáruk szaval, szakadatlan éljenzéssel nyilvánították tetszésüket. 5. *Himnusz* második szakasza, mint előbb, amint vége felé járt, egy ember föltette a kalapját, erre valaki közbekiabált: »Üssétek le annak a zsidónak kalapját«. A *Himnusz* elvégzése után vége volt ennek az ünnepélynek.” (47–48.) E leírásból egyértelmű, nem saját szóválasztásról, hanem idézetről van szó, a naplóíró valakit idéz. Néhány dolog azonban itt is tanulságos. Mindenekelőtt, az idézett mondat antiszemita funkciójú: a protokolláris illemtörvény megsértését a névtelenül maradó, a naplóíró által nem azonosított bekiabáló a „zsidók” számlájára írta – pusztán egy külsődleges gesztus (a kalap föltévése) alapján. Maga a gesztus pedig csupán egy unatkozó vagy türelmetlen „ünneplő” konvenciót sértő reakciója volt. A bekiabáló itt a kon-

venció megsértőjét stigmatizálni akarta – azzal az implicit minősítéssel, amit megbélyegzőnek gondolt. A naplói író itt tehát megint egy külső, kulturális mintával találkozott, nem egy konkrét emberről nyert tapasztalatot, hanem a környezetében élő (negatív) zsidóságképről. Ám figyelemre méltó, hogy – bár nem kommentálta – fölfigyelt erre az esetre, s érdemesnek tartotta megörökítését. Véleménye azonban a dolgról még nem szilárdult meg. Nem akart (vagy nem tudott) ítélni. De jó érzéssel már rögzítette, amit fontosként észlelt.

Érdekes, s alighanem a folyamat releváns eleme, hogy a zsidó szó harmadik naplóbéli előfordulása is nem közvetlen tapasztalat, hanem kulturális közvetítésű irodalmi élmény. Az 1899. március 26-i bejegyzés egy olvasmányélmény rögzítése. „Délután olvastam Rákosi Viktor (Sipulusz) *Korhadt fakesztek* című könyvét, mely igen szép nyelvű és érdekfeszítő, a szabadságharc több érdekes jelenetét adja elő” (99.). A könyv nagyon megnyerte tetszését, a naplóban ezért – fejezetcím-szerű felsorolással – rögzítette a könyv tartalmát, majd bevezetését, amelyet különösen szépnek ítélt, szó szerint bemásolta a naplóba. A könyv tematikus bemutatása során megadta (a többi közt) ezt a fejezetcímet is: *A zsidó fiú*. (99.). Kommentár e fejezethez nincs, nem lehet tudni, hogy mit olvasott bele a szövegbe. De annyi tény, ez esetben is kulturális közvetítéssel állunk szemben, s ez ismét (az asszimiláción belüli) elkülönítést, a megkülönböztetést erősítette. (Maga a megkülönböztetés, Sipulusz intenciói szerint persze, nem diszkriminatív vagy megbélyegző.)

Az első, közvetlen tapasztalatra utaló bejegyzés 1899. június 10-én, egy szombati napon került lejegyzésre. „Ma kezdtük meg a hegedűórákat, Pollák Károly tanít (zsidó).” (116.) Az említés egyszerű tényrögzítés, explicit értékítélet nem tartozik hozzá. De föltűnő, hogy e tény, mely tanítóját el- és megkülönbözteti tőle, szükségesnek tartotta rögzíteni. Az okot nem tudjuk, Pollák Károly minden jel szerint asszimiláns, vallását nem (vagy nem következetesen) tartó ember volt, hiszen szombaton dolgozott, órát adott. A naplói író azonban valamilyen szükségesnek látta, hogy mégis rögzítse tanítójának az övétől különböző származását. Ez az egyelemű, *de genere* identifikálás már figyelemre méltó mozzanata valóságkonstruáló gyakorlatának.

Antiszemitának azonban még nem nevezhető – a megkülönböztetéshez nem tartozik (explicit) értékítélet, pláne nem (negatív) kísérőérzelem. Olyannyira, hogy 1899. szeptember 9-én hosszan írt a Dreyfus-ügyről, s a kapitány elítélését egyértelműen az antiszemiták számlájára írta (135–136.). A bejegyzés több eleme is szimptomatikus. Mindenekelőtt érdekes az időpont; nem a megkegyelmezés (1899. szept. 19.) hírére reagált, hanem előbb, még az elmaradt felmentéssel végződő ügynevezett második tárgyalásra. A bejegyzést alig tíz nap múlva követő kegyelmi határozatot a napló már nem reagálta le. A 12 éves fiú tehát dreyfusard semmiképpen nem volt – az ügy érzelmileg nem foglalkoztatta, valószínűleg csak érdekességet látott benne. A másik szimptomatikus mozzanat: információi forrása. Az ügyről apjától (s nyilván apja interpretációjában) tudott. Ezt a napló rögzíti is: „Mikor hazajöttünk, tudtuk meg apuskától, aki már azóta volt a könyvnyomdában, hogy Dreyfus Alfréd kapitányt (történetét lásd alantabb), francia 14. századbeli tüzérszázadost, kit azzal vádolnak, hogy Németországnak kiszolgáltattott fontosabb okmányokat, elítélték tízévi várfogságra öt szavazattal kettő ellenében” (135.). Idősebb Brenner József (1860–1945) ügyvéd volt, véleménye, interpretációja fia előtt nyilvánvalóan autoritással bírt: szakszerűnek számított, bennfentességet sugárzott. A naplói író fiú tehát alighanem őt visszhangozta, amikor beszámolt az esetről. S Dreyfus ügyvédeknek teljesítményét is apját követve jellemezte: „A végtárgyaláson Demange

fényes beszédet mondott, mikor megtudták az ítéletet, a két védő egymás nyakába borult, írja az újság, és sírtak.” (135.) (Az újságra való hivatkozás itt félrevezető. Nyilvánvalóan nem maga a fiú, hanem apja olvasott az ügyről, s az ő újságra való hivatkozását ismételte meg a naplóról.) Az ügy történetének leírása, részletezettsége ugyanakkor arra vall, valami írásos forrása – talán könyv? – is rendelkezésére állt. Szempontunkból azonban mindezeknél fontosabb, hogy e naplóbejegyzés szóba hozza Dreyfus zsidóságát s elítéltetését az antiszemita vádaskodására vezeti vissza: „Dreyfus zsidó vallású, és ezért is ítélték el, úgy értem ti., hogy a tiszték majdnem mind antiszemita” (136.). Majd, a tisztokról való ismeretei némileg tudalékos előadása után, a vezető antiszemitát is megnevezi: „Guérin az antiszemita egylet feje” (136.).

A Dreyfus-ügy bemutatása nyilvánvalóvá teszi, a 12 éves fiú valamit már érzékelt a történeti konfliktusból, s tudta, van zsidóellenesség, létezik egy olyan beállítódás, amely a zsidókkal szemben fogalmazza meg a maga álláspontját, s ez az álláspont egészen az alaptalan vádaskodásig elmegy. Magára az antiszemita beállítódásra azonban morális szempontból nem reflektált.

S itt, ezen a ponton válik érdekessé tanulótársairól adott, részletező jellemzése. Két bejegyzés is róluk szól, az 1899. november 7-i és az 1900. február 23-i. Gimnáziumi társai között ugyanis voltak zsidók, ám ezeket már nem hallomásból, valaki másnak a szemén keresztül ismerte, hanem – mondjuk így – autopsziásan, személyes és folyamatos tapasztalatokból. S mindkét, ide tartozó jellemzés kedvező értékítéletű, ráadásul az egyik esetben *expressis verbis* nem is utal a diáktárs zsidóságára. 1899. november 7-én például az egyik társ ilyen jellemzést kap: „Krausz Samu, aki hátam megett ül, egy fűszerkereskedő fia, ő a boltban árul, s úgy tanul, igen szépen szaval, ha elkérem füzetét, megérzik rajta a sokféle fűszer szaga. Okos gyerek.” (142.) A leírás nyilvánvalóvá teszi, hogy zsidó fiúról van szó, de maga a jellemzés egyértelműen pozitív, s a fiú címkeszerű besorolást sem kap. Hogy zsidó, az az adott összefüggésben a naplóról számára irreleváns. A másik, az 1900. február 23-i bejegyzés hasonló természetű, bár itt utal az osztálytárs vallására: „Basch Imre. Igen eleven és jó modorú, kövér, szeplős gyerek, modora nagyon tetszik nekem, a szótagokat hosszan elnyújtja, és szünetet tart beszéd közben, minden szónál megáll, mintha neheze érnék kimondani. Csantavéri, ott van anyja, apja egy éve meghalt, holnap hazamegy, már előre örül, Loósz tanárnál van koszt, van egy bátyja is. Latinból bukott első időszakban. Igen gazdagok, vallása zsidó.” (159.) Itt ugyan meg van említve a származás, de a jellemzés teljesen tárgyyszerű – s pozitív konnotációjú. Itt a gazdagság ténye sem vált ki *ressentimentet*, s a korábbi latin-jegy sem kap megbélyegzést. A személyes tapasztalat tehát még felülírja a formálódó kulturális mintát, amelyet a környezet közvetített hozzá. Itt mindkét esetben az egyik gyereknek a másik gyerekről szerzett benyomásai rögzítődnek.

4

A beállítódás radikális elmozdulása, a jelek szerint, 1900 márciusában következett be. A március 13-i bejegyzés (168–169.) a szabadkai színház igazgatójának, Pesti Ihsz Lajosnak (1849–1935) és egy újságírónak, Braun Henriknek (1869–1918) az afférját örökíti meg – igazgatópárti értelmezésben. Maga a konfliktus meglehetősen egyszerű: az újságíró, aki színikritikusként „szemtelenkedett” az igazgatóval, azaz kritikus hangú beszámolókat írt az előadásokról, a színházigazgató leköpte, az újságíró pedig nyilvános ügyet csinált sérelméből. Hogy elfogult s rosszindulatú volt-e az újságíró, amikor az előadásokról írt, vagy „csak” érde-

keket sértett, utólag nem nagyon lehet eldönteni. Egy dolog azonban bizonyos, az igazgató keresztény, az újságíró zsidó volt, s így a konfliktust zsidó s nem-zsidó konfliktusként is lehetett értelmezni, jóllehet egy színigazgató és egy színikritikus konfliktusáról volt szó. S e szerepkonfliktus felekezeti konfliktussá átértelmezését a naplóró el is végezte. Pontosabban: releváns szemponttá tette, hogy az egyik fél zsidó volt.

Az eset leírásából nyilvánvaló, hogy a naplóró szimpátiája az igazgatóé volt. Már a fölvezetés eszerint van megfogalmazva: „Szegény színigazgatónak, a jóképű, öreg Pesti Ihásznak már jó ideje sehogysem megy a színház, hozzájárul ehhez a kritikusok örök szemtelenkedése. Képzelnék szegény igazgató elkeseredését, ki minden nap üres házat lát.” (168.) Az igazgató tehát „jóképű”, a kritikus „szemtelen”, ráadásul, mint a dramatizálva előadott eseteírás szereplőjellemezéséből kiderül: „kis púpos” is (169.). (Az újságíró fizikumát illető meghatározása, félreértések végett jegyezzük mindjárt meg, hiteles. Braun Henrik csakugyan kistermetű, púpos férfi volt, egyik írói nevéül, nem véletlenül, ő maga is a Quasimodót választotta.) Az affért azonban, a leírás szerint is, az igazgató robbantotta ki:

„A kritikus (Braun Henrik, kis púpos): Jó estét, direktor úr.

Pesti Ihász: Maga kíván nekem jó estét, ki engem örökösen leköp, de most én köpöm le önt (s azzal arcúl köpte, s távozott).

Kritikus (utána kiállt): Ezért még számolunk (A Bácskai Hírlapé.) (169.)

A naplóró ezt a metaforikus „köpködésre” válaszként produkált valóságos köpést nem mentegeti, nem is magyarázza, de a leköpött újságíró reakcióját, az igazgató iránti szimpátiája jegyében eltúloztként interpretálja. A kritikus ugyanis „kihívatta Pestit, ki [pedig] újságban is nyilatkozatilag ünnepélyes bocsánatot kért” (169.). „De evvel nem elégedett meg a zsidó (nem vagyok antiszemita), felterjesztette az ügyet a színbizottsághoz stb... A szabadkai lapok majd’ mindannyian visszaküldték a tiszteletjegyet.” (169.) S ez az interpretáció már sok szempontból paradigmátikus. A zárójeles önreflexió ugyan tagadja, hogy a naplóró antiszemita volna, de mind Braun Henrik zsidóként való identifikálása, mind a napló zárt közegében is szükségesnek ítélt magyarázkodás arra vall, itt a konfliktus okává s az értelmezés centrumává, szándékoltan, Braun zsidóságának mozzanata lépett elő. A „kínos becsületbeli ügy” fókuszába így a morális és kulturális magyarázat helyett egy attól idegen, a környezet által előítéletekkel megterhelt, stigmatizáló magyarázat került. A meg nem bocsátás vétkét nem egy újságíró, hanem „a zsidó” követte el.

Nagy valószínűséggel állítható, hogy a naplóró gimnazista jól érzékelte a kétféle magatartás különbségét, a szociokulturális törésvonalat. Azt azonban nem érzékelte, hogy Braunnak és társainak ez a nagyon erősen morális ítélkezése, amely nem illeszthető be a keresztény megbocsátás-elvbe, nem pusztán önkény vagy érzéketlenség eredménye volt (aminek a naplóró vélte), hanem egy sokszorosan diszkriminált kisebbség történetileg determinált morális elégtétel szerzési igénye. Az ide vágó ismeretek szerveződésére figyelve egyértelmű az ismerethiány s az önreflexió elégtelensége is, amelyeket egyéni (de szociokulturálisan determinált) rokonszenveinek kontrolálatlan érvényesítése már előítéletes kulturális konstrukcióba szervezte. Mindez persze ez esetben még „csak” diszfunkció, nem kívánt következmény – ezért is volt szükség a morális hártásra („nem vagyok antiszemita”), de ez a konstrukció természete szempontjából másodlagos jelentőségű. A félresiklás döntő mozzanata megtörtént.

A háttérben alighanem megfogható s kimutatható volna a hagyományos keresztény anti-judaizmus öntudatlan érvényesülése is. Ennek taglalása, részletező dokumentálása azonban

szétfeszítené ennek az esettanulmánynak a kereteit. S itt és most elég az erre való pusztá utalás is, mert az elsődleges ok bizonyosan nem a „hagyomány” automatizmusa volt, hanem a valóságértelmezés intellektuális gyöngesége.

5

Bő fél évvel később, 1900 októberében már komplett antiszemita teóriával állt elő. Hogy mi váltotta ki ezt a beállítódásbeli fordulatot nála, nem könnyű meghatározni. Maga a bejegyzés (1900. okt. 27.) erről hallgat, csak az összefüggő, kész teóriát prezentálja, a szöveg néhány utalása azonban megenged bizonyos következtetéseket.

Mindenekelőtt: a teória háttérében a tiszaezlári vérvád-per (1882/83), pontosabban annak a naplóró környezete által adott értelmezése áll. A Tiszaezláron történekről természetesen semmiféle személyes tapasztalata nem volt, nem is lehetett, mindent csak másodkézből, áttételek során keresztül „ismert”. Környezetét azonban foglalkoztatta az ügy. E tekintetben mélyen jellemző már a szöveg fölvezetése is: „Ma mesélt apuska ebédnél a tiszaezlári pörről. Erről jut eszembe, hogy most alkalmam lesz e helyen elmondani véleményemet.” (203.) S véleménye kifejtése közben többször is hivatkozik „forrásaira”: „Oláh Ferenc törvényszéki bíró, kit édesapám és magam is jól ismerék, személyesen és többször volt nálunk: beszél [...].” (203.), „Édesapám meséli, hogy [...]” (203.). A bejegyzésből az is megállapítható, az ügy merituma szempontjából e források sem közvetlen tapasztalatra épültek. Az, amit a gimnazista fiú hallott, lényegében nem volt több és autentikusabb, mint a jogászörökben forgó szóbeszéd és vélekedés. E szóbeszédnek azonban a fiú előtt autoritása volt, hiszen olyanoktól hallotta, akik, mint „szakemberek” (jogászok) bennfenteseknek látszottak, ráadásul személyes ismerősei voltak – az egyik forrás egyenesen az apja volt. Az pedig, hogy mindez ebéd közben, asztali beszélgetés során is téma lehetett, arra vall, a családot, mindekenelött a családfőt foglalkoztatta ez a téma. A gyerek pedig „összerakta”, amit hallott, s véleményét összefüggő egészé szervezte.

Maga a „vélemény” meglehetősen sarkos és apodiktikus, „meggyőződés” állt mögötte. „A zsidók létele mindenestre káros minden országban, mert azok nem olvadnak soha össze a néppel, hanem mint vízben az olaj, valóságos kis pártot képeznek. Mindinkább terjeszkednek, és az államot fogják idővel igazgatni, mert meg fog alakulni egykor a zsidók nagy országa. A pénzügyet már így is ők képviselik, és az állam szolgálatukban áll.” (203.) A szöveget záró, konkluzív tétele pedig ez: „Jó lenne, ha zsidó nem lenne a világon.” (204.) A zárás persze pusztá óhaj, nem követelés, de tartalma egyértelmű: egy nép eliminálása.

E teória, mondhatnánk, klasszikus alakzata az antiszemita mentális konstrukcióknak, s ereje abban van, hogy bizonyos valóságos tapasztalatokat összegez – a konkurencia nézőpontjából. Nem kétséges persze, hogy ez az interpretáció a „valóság” elfogadhatatlan redukciójára épül, s valami etnikai, vallási vagy „faji” kiindulópontot vesz föl a valóságos (s bonyolult) szociokulturális összefüggések elemzése helyett. (Hogy a kiindulópont etnikai, vallási vagy „faji”, az nem derül ki, ez a distinkció ebben a kontextusban nem kap szerepet, az egyetlen igazán megfogható attribútum csak az idegenség.) Érdekes, hogy e konstrukció középontjában nem a rituális gyilkosság vádja áll, hanem – s ez „modernné” teszi – a megvádoltak védekezési stratégiája és eszközei. Ha a naplóró érveit, e teória „bizonyítványát” megfigyeljük, kiderül, voltaképpen három dolgot inkriminál. A be nem olvadást (ez az asszimilációs paradigma sérelme), a védekezők egységét, összetartását (ez ugyancsak az asszimilációs

elv szempontjából sérelem), s a védekezésben szerepet kapó pénzt (amely jellegzetesen a kapitalizmus velejárója). Ugyanakkor az egész teória összeesküvés-elméletként is funkcionál. Kettős értelemben is. A zsidók ugyanis egymást közt is szövethetnek s az állam is az ő kezükben van. Ebben az értelmezési keretben „tehát” maga a védekezés válik elsőrendű problémává, amely, értelemszerűen, nem is lehet más, mint illegitim. Hogy Solymosi Esztert csakugyan „a zsidók” ölték-e meg, avagy a vád hamis, ez itt lényegtelen, említésre sem érdemes mozzanatává lesz az ügynek. A hangsúlyt, dehonesztáló tálalásban, a pénzgyűjtés és a pénz fölhasználásának (vélelmezett) módja kapja. Megtudjuk például, hogy „az eszlári perben a zsidók kivitték, hogy Rotchild azt mondta, hogy nem ad az államnak 150.000.000 kölcsönt, ha elítéli a zsidókat” (203.), s „az eszlári perben rengeteg mennyiségű pénzt gyűjtöttek, 1.500.000 forintot” (203.). E gyűjtésből azután a védőügyvéd, Eötvös Károly is, egy boncoló orvos is 50-50 ezer forintot kapott (203.) stb. S az államhatalom, sejteti a bizonyítás, belenyúlt az ítélet alakulásába. „Az akkori vizsgálóbíró igen erélyesen nyomozott, ekkor hírtelen más-hová neveztek ki, és most is vizsgálóbíró, a helyette kinevezett bíró most kúriai tanácselnök.” (203.) „Az alügyész... ki akkor vádolt... elhelyezték és helyébe mást tettek.” (203.) A következtetés pedig egyértelmű: „Íme, mire képes a zsidók összetartósága és pénze.” (203.) Az pedig, hogy a zsidóellenesség bizonyos formái hatósági tiltást váltottak ki, szintén vádponttá (s a zsidók s az állam illegitim együttműködésének bizonyítékává) válik a naplóban: „Édesapám meséli, hogy abban az időben volt Krécsy könyvkötőnek (édesapám kliense) két segédje. Ezek éjjel kocsmából hazamenvén felírták a falra: »üsd a zsidót« veres krétával. Szerencsétlenségükre egy zsidó rendőr, Scheffer (kegyetlenségéről híres) megcsípte őt. Elítélték őket lázítás miatt, hogy lássák, hogy Magyarországon milyen jó dolga van a zsidónak – egyiket is, másikat is másfél esztendőre. Így volt bizony.” (203.)

Az eszlári pör naplóbeli értelmezése kétségtelenné teszi, megtörtént egy fordulat. A gimnazista „a zsidó” elvi s érzelmi ellenfelévé vált, pozícióját pedig, önmaga előtt, morális gesztusként, az „igazság” kimondásaként fogta föl. Míg a színházi affér során önmaga előtt még vállalhatatlan volt önmaga antiszemita-ként való meghatározása, ez a szempont most már föl sem merült. Egy morális-intellektuális kontroll kiiktatódott, illetve visszajára fordult. A morális magatartás immár az antiszemita beállítódás lett.

6.

Ezt a (környezeti hatásként értelmezhető) fordulatot a személyes aktuális reakciók követték: az „elmélet” személyes ismerősökre alkalmazott derivátumai.

1900. november 11-i bejegyzése még disztinált. Még tárgyilagosságra törekedett, de „a zsidó” szempont már jelen van a leírásban: „Ma délután Csillag Károly, a Bácskai Hírlap szerkesztője, ismeretes poéta, zsidó, a *Sátán útja* szerzője (gyöngye plágium) stb. olvasott fel a Szabad Lyceumban az újságírás művészetéről” (205.). Ítélete ekkor még ez: „Elég jó volt” (205.). Ám a mérsékelt hang valószínűleg csak annak szólt, hogy az előadás voltaképpen újságírói önkritika volt, az előadó, önkritikusan, az újságbeszámoló hangszerelésének logikáját mutatta be. Az 1901. január 6-i bejegyzés egy diákugratás történetét mondja el: az egyik – gazdag! – gyerek számára gyűjtést rendeztek, ugratásként. A naplóró kommentárja ehhez már szimptomatikus: „ez különben azért volt, mert az apja igen gazdag ember, de zsidó, és ez mindent megmagyaráz” (239.). Ugyanezen év február 9-i bejegyzése még tanulságosabb; megmutatja „elmélete” és személyes vonzalmi ütközését. A kiskamasznak ugyanis na-

gyon tetszett a helyi színház egyik művésznője, Csendes Alice – ám megtudta róla, hogy „zsidó”. A bejegyzés önmagáért beszél: „Ma egy, illetve két körülmény lehűtötte Csendes iránti szerelmemet – egy kicsit –, ti láttam közlelő és nem színpadon, hiszen így se csúnya éppen, hanem igenis szép, de nem olyan, nem olyan szép, mint színpadon. Secundo zsidó, ezt hallottam, de nem hiszem egészen.” (247.) Majd a bejegyzés végén a teljes tanácsalanságot tükröző kérdés: „Így!” (247.). A „zsidó” szempont erősödő jelenlétére utal, hogy farsangi beszámolójában (1901. febr.18.) a jelmezbáli jelmezek közül csak egyet mutatott be – egy zsidókat karikázó jelmezt: „Szilberleitner patikáros házaló zsidó pajeszokkal, finoman beszéle a kevert zsidó és németet, bugyorjában volt gatyamadzag, joza [?], pántlika stb. Folyton vakarózkodott, és később megszámoztatta a hátát: »kérem a 12-est vakarni.«”(255.)

A szembenállás egy ponton érdekellentété vált, s a konfliktus, az előzmények után, szükségképpen az előzetes (antiszemita) értelmezési minta szerint értelmeződött. Maga a konfliktus persze kisszerű, gyerekes dolog volt, de az önképzőkori vita a „zsidók” elleni érzelmi sztereotipizálódásához vezetett. A kulcsot ehhez az 1901. szeptember 29-i bejegyzés adja meg. A naplóról ekkor ezt jegyezte föl: „A mai önképzőkori ülésen Didét [azaz Kosztolányi Dezsőt] lerántották. Ő egy verset adott be, ami határozottan szép és jó vers, és egy újság (Vérszi József) is jól nyilatkozott róla. Ámde a zsidó párt lerántotta nagyon. A személyeskedés gyengére akarta minősíteni, és Gaál, gondolom, gyenge középszerűt állapított meg.” (305.) A naplóból tudjuk, hogy „lerántását” maga Kosztolányi „a személyeskedés, a próza” „költészettel” való „harcának” minősítette (legalábbis az önképzőkör nyilvánossága előtt), s úgy vélte „tombol az éretlenség egy ifjúkor ábrándjai felett”.(305.) A maga nemében ez ügyes, mondhatnánk, kosztolányis riposzt, a megbírált szerző helyzetérzékelésénél azonban érdekesebb a naplóról kommentárja. „Ezt megjegyeztem, szépen volt elmondva, bár az ellenzék hangos gúnyolódása kísérte.” (305.) S még érdekesebb a gyakorlati válasz: „Dide tovább is munkálkodik. – És majd megmutatja ezeknek az alakoknak, kik közül leghíresebb, legszamarabb: Kellert Benő.” (305.) Az önképzőkörön belül tehát kialakult egy frontvonal, amelyet a naplóról a „zsidó párt” elleni harcként értelmezett.

Alighanem ennek az ügynek a folyománya, hogy zsidó-ellenes érzülete személyesebb és (jobb szó híján mondjuk így) „közönségesebbé” vált. 1902. február 2-án például, egyebek közt, ezt jegyezte föl: „amint hallottam, Kellert Benő, az az üresfejű VIII.-os (zsidó) is pályázni akar a Széchenyire, nos, majd én le fogom főzni” (334.). Március 10-én ez a terv már ilyen alakban ismétlődött meg: „A Széchenyi-pályázatra is már készülök nagyban, le akarom főzni a sok piszok zsidót, Kellert Benő-, Licht József-, Gáli Géza-, Glück Géza-féle strébereket, és megmutatni Loósz Pistának (latintanárunk), hogy én is vagyok ám valami.” (340.) Ugyanezen a napon az egyik színésznőnél tett látogatásukról is hírt adott, így: „Folyt a társalgás fesztelelenül. Igaz’a, az ünnepi szónokunk, Gáli Géza, stréber, piszok zsidó belesült. A memorandumot Dide olvasta föl (saját alkalmi verse volt).” (341.) 1902. június 21-én ilyen bejegyzés következett: „A Széchenyit megnyertem, az biztos. Igaz’a, itthon van Pollák (Pécsi Károly). Pesten ismert fiatal művész (de borzasztó zsidó természet)” (356.) A tárgyi igazsághoz tartozik, hogy Pécsiről, zenetanítójáról, elismerte: „Jól tanít különben nagyon” (356.), – de „zsidó természetére” s névváltoztatás előtti nevére való utalás itt már törvénytörő.

A napló az önképzőkori összecsapást is dokumentálja. Már az 1902. október 18-i bejegyzés erre hangolt. „Holnap küzdelmem lesz az önképzőkörben, valami Friedmann ellenbírálót csinált az én bírálatomra, melyben egy nagyon rossz, *Merengés* című verset elfogadható-

nak bíráltam. Dide ellen is támad a sok tehetségtelen zsidó. Freund, a *Merengés* költője (ki irigylí Dide jó verselési talentumát és általában, hogy tehetséges), Bauer, a vörös zsidó, ki roppant haragszik Didére, mert nem hajol senki előtt. Kálnai, a szemtelen jegyző. Pollák ellenem, mert neki jó barátja Freund. Csúnya személyeskedés. Személyes harc lesz.” (379.) A bejegyzésben említett „Friedmann”, akit a sajtó alá rendezők csak „Kosztolányi gimnáziumi osztálytársa”-ként azonosítanak (544.), történeti távlatból maga is érdekes szereplő: ő Fenyves Ferenc (1885-1935), a *Bácsmegyei Napló* későbbi szerkesztője, a vajdasági magyar lapkiadás történetének egyik meghatározó személyisége – teljesen tehetségtelen tehát 1902-ben sem lehetett. A vita igazi tétje persze nem is egy önképzőköri tag versének megítélése volt, hanem – a versek kapcsán – a rivális csoportok elkülönülésének és ütközésének manifesztációja, „álruhás” megjelenése. S a naplóíró jóslata önbeteljesítő jóslat lett. Az október 19-i bejegyzésből kiderül, az önképzőköri ülésen bekövetkezett az összecsapás. A naplóíró ezt, jellegzetes „zsidózó” interpretációban, így rögzítette: „Az is lett” (ti. „személyes harc” – a naplóíró itt visszautal az egy nappal korábbi bejegyzés prognózisára), majd mindezt így részletezi: „Révfy [Révfy Zoltán (1870-1928?) az önképzőkör tanárelnöke] először jónak, nagyon jónak mondta a bírálatot, azután midőn egy kegyelt zsidója (Friedmann) minden szóba belekapaszkodva »el nem fogadhatónak« bírálta az én bírálatomat: és összesen négy zsidó lerántott; Dide meg kimondta, hogy bírálatom az önképzőkör színvonalán felül áll. A Révfy dühös volt erre, mert általában Didére dühös, ki őt semmibe se veszi, és azt mondta, hogy ilyeneket ne beszéljen, mert ezt nem szabad mondani. Azután én fölálltam cáfolni. Azt mondtam, hogy aki kissé gondolkodik, rögtön megtalálja annak nyitját, hogy négyen támadtak és csak egy védett meg, egy párt támad engem; mire Révfy kitört, hogy a bírálatom nagy hibákban szenved, nagyobbakba, mint a költemény, pedig csak két germanizmus volt benne. (Az se nagy.)” (379.) Ez a narráció nyilvánvaló teszi, hogy a naplóíró a konfliktust egy őt támadó „párt” számlájára írta, s e „párt” tagjai „zsidók”. Nem nyilvánvaló azonban, hogy – a véleménykülönbségen túl – mi mérgeztette el a vitát. Nagy valószínűséggel állítható, hogy sem a vers, sem bírálata, sem a bírálatra adott ellenbírálat nem volt remekmű – a remekművek nem a gimnáziumi önképzőkörökben születnek. „Hibákat” s gyarlóságokat tehát mindegyikben lehetne találni, ha ma alkalmunk lenne e szövegek elemzésére. Pusztán az értékítéletek ütközése, amely figyelemre méltó módon a versről a vers bírálatára, majd a bírálat bírálatára helyeződött át, nem magyarázza az indulatokat. A magyarázat inkább az *érvelésekben* kereshető. Az ülésen elhangzott érvelésekre azonban csak következtetni lehet. A napló azt írja Kosztolányi fölszólalásáról, hogy „Dide” azt mondta ki, unokaöccse bírálata az önképzőköri színvonal fölött állt. Ez valószínűleg igaz is, mind Kosztolányi, mind Csáth tehetsége (s későbbi pályája) megenged egy ilyen minősítést. Ez azonban nem magyarázza a tanárelnök dühét s – a naplóíró által is följegyzett ítéletét, ti. hogy Kosztolányi „ilyeneket ne beszéljen, mert ezt nem szabad mondani”. Dicsérni ugyanis minden önképzőkörben szabad volt, a dicséretre ilyen tanári reakció nem hangozhatott el. Kosztolányi érvelésében lehetett valami, ami kiváltotta ezt a reakciót. „Dide”, unokaöccse védelmében alighanem nyíltan vagy burkoltan, de mindenképpen deklarátoran összefüggésbe hozta a „lerántókat” zsidóságukkal. „Zsidózott.” Ezt a naplóíró (ön-maga által felidézett) védekezése is valószínűsíti. Az ifjú Brenner ugyanis, meglehetősen nyíltan, „egy pártot” nevezett meg bírálóiként, mire a tanár megint „kitört”. S hogy nemcsak a naplóíró, de unokabátyja is „zsidózott”, a napló november 9-i, a következő önképzőköri ülést megörökítő bejegyzése is valószínűsíti – ezen az ülésen ugyanis, mint a naplóíró megörökíti,

a résztvevők részéről is történt utalás Kosztolányi „antiszemitizmusára” (380.). Sőt, ezen a november 9-i ülésen a vita egészen a szakításig fajult. „A mai önképzőköri ülésen szakításra került a dolog” – olvashatjuk a naplóban. „Dide Friedmannak (komisz zsidó, Révfy nyalója) bírálatát leszidta. Révfy kemény hangon azt mondta, hogy »a titkár [ti. Kosztolányi] hibásan bírál, ő is mond germanizmust, sőt tele van beszéde ezzel.«” (380.) Ezt követően szópárbaj alakult ki Kosztolányi és tanára között (az affért a Kosztolányi-irodalom régóta számon tartja), majd e „nyelvpolitikai” vita után, már a sértődötten távozó Kosztolányi távollétében, a tanár minősítette „Dide” viselkedését, s ezt a tanári reakciót a naplóíró így rögzítette: „Révfy ezután példálózhatott Dide antiszemitizmusára, pedig nem, ő igazat mondott. Révfy egyenesen és piszkos módon bosszantotta Didét, amit az önérzetes és főként tehetséges gyerek nem tűrhetett egy olyan simplex embertől, mint Révfy.” (380.) Ez a szövegrész két részre oszlik. Révfy Zoltán „példálózásának” fölidézésére, s a naplóíró ezzel kapcsolatos véleményére. (A Kosztolányi-irodalom ez utóbbit szokta elfogadni.) Amit a naplóíró unokabátyja önérzetéről és tehetségéről, illetve a tanár „simplexitásáról” mond, azt alighanem elfogadhatjuk. A „germanizmusok” vitatásának ez a súlya azonban ráirányítja a figyelmet arra, hogy itt nem pusztán stiláris („esztétikai”), hanem jellegzetesen „nyelvpolitikai” harc folyt. Itt, kicsiben, ugyanaz az összeütközés zajlott le, ami majd, évekkel később, a „Nyugat magyartalanságai” körül is fölparázlott, s aminek „zsidózó” konnotációja a maga idejében sem volt kétséges.

Az affér mindenesetre következményekkel járt: „Konferenciára kerül az ügy, Árpád bácsi nem bánja, ha Didét ki is csapják, azt mondja, majd lesz magántanuló.” (380.) Ez a következmény két szempontból is figyelemre méltó számunkra. Az hogy egy tanár az igazgatója ellenében is az igazgató fia ellen ily határozottan lépett föl, nem szokványos. Az ügyet nem lehet csupán a tanári tekintély megsértésére redukálni – egy tekintélyelvű, hierarchikus közegben az igazgatói tekintély védelme legalább olyan súlyú mozzanat volt, mint a tanári tekintélyé. Jó ok nélkül ez utóbbi sérelmét sem hagyták volna megtorlatlanul. A másik szempont: az ügyet, a minisztérium esetleges szigorúságára való tekintettel, a tankerületi főigazgató, Platz Bonifác sem ’sikálta el’ (vö. 381.), pedig Kosztolányi Árpád fölkereste Szegeden s tárgyalt vele fia ügyében.

Tanulságos az affér másnapján (1902. nov. 10.) született bejegyzés is: „Ma Révfy (mint-hogy Didével barátkozom és együttműködtünk a múlt ülésen a zsidó párt ellen) kihívott magyarból, de kénytelen volt jelest adni.” (380.) Árulkodóan önleplező logika ez. S mindezzel még nem volt vége az ügynek. November 23-án Kosztolányi apja, mint a gimnázium igazgatója, a tankerületi főigazgatóval folytatott szegedi tárgyalása eredményeképpen föloszlatta az önképzőkört. Visszavágás volt-e ez, vagy „csupán” a problémák szőnyeg alá seprése, nehéz megmondani. A naplóíró, aki az egész konfliktus kiindulópontja volt, mindenesetre önmaga és Kosztolányi igazolásaként értelmezte – saját, immár megszilárdult beállítódása logikáját követve: „Ma az önképzőköri ülésen (azaz csak akart ülés lenni) Dide nagy elégtételt kapott, Árpád bácsi bejött, és szépen körülírva és beadogatva Révfynek komisszágáért, tapintatlanságáért és ügyetlenségéért, a főigazgató rendelete alapján az önképzőkört föloszlatta. A zsidók köpködnek, fújnak, mint nyomorult macskák, mert óriásilag felsültek, ti. azt hitték, hogy ők majd most maguk garázdálkodnak, készültek választani titkárt (a buta Kálnait), a jelöltek bevonultak fekete ruhába, korteskedve és szavazó cédulákat osztogatva; pártjuk éljenezte őket. És mindennek vége lett.” (382.) „A tehetségtelen nyomorult férgek köpködnek arra, aki föléljük emelkedik, szerencsére nem bírnak akkorát köpni.” (382.)

Mindebből talán levonható a következtetés: a személyes rivalizálás konfliktusai jól érzékelhetően megerősítették az antiszemita tudat distinkcióit. Egyrészt megszilárdult a felosztás alapja (zsidók versus nem-zsidók), másrészt az e felosztásból származtatott konkurens csoport leírásában két elem vált meghatározóvá. (1) A minősítés nyers, alpári tónusa („férgek”, „piszok” stb.), s (2) a riválisok szervezett csoportként („párt”, „zsidó párt”) való fölfogása. Ez lélektani értelemben gyors, intuitív, „rövidre zárt” ítélezési hajlam meglétét valószínűsíti, ugyanakkor – az előfordulások gyakoriságából következtetve – inkább csak a pragmatikus önérdek elsőbbségére, semmint valami ideologikus „mániakusságra” vall. A megbélyegző sztereotípiákat szemberebbenés nélkül használta, nem voltak morális skrupulusai, de ezeket a jelek szerint nem valami kontroll nélküli mánia, hanem a valóságérzékelés előzetes mintázata és a pragmatikus önérdek vezérelte. A maga „igazáról” azonban meg volt győződve, e téren a kétey legkisebb jele sem mutatható ki nála. A szociokulturális különbségek érzékelése elegendő volt számára a stigmatizáló érvelés aggálytalan használatához.

7

Az önképzőköri csatározás, alighanem közvetlen személyes vonatkozásai következtében, Csáth zsidóellenes érzületének görbójén az (egyik) csúcspontot jelentette. „Hétköznapi” használatban álláspontja ennél kevésbé markánsan, inkább csak utalásszerűen jelentkezett. Sőt más szempont némileg felül is írta ezt az érzületet. Jellemző e tekintetben, amit 1903. január 7-én, majd 8-án jegyzett föl. Hetedikén ez a bejegyzés olvasható naplójában: „Holnap lesz Pécsi Károly hangversenye a színházban, Ipolyi Valéria kíséri. A színtársulat tagjai is működnek. Remek program, holnap többet.” (391.) Ezt a programot tehát „remeknek” minősítette, jóllehet mindkét név szerint említett szereplő zsidó volt – Pécsi zsidóságára korábban többször utalt is. Ez a szempont persze most sem maradt el teljesen. A nyolcadiki bejegyzésben, ha Pécsiről nem is, kísérijéről regisztrálta zsidóságát. „Este ½ 8 után kezdődött a hangverseny. Ipolyi Valéria fekete, kicsiny, elvirágozni kezdő zsidólány: megismerkedtem vele. Az apja újvidéki tanító.” (391.) De a negatív kísérijérezület és -minősítés itt elmaradt. Sőt Pécsiről, akitől korábban zenét tanult, egyértelműen elismerően ír: „Pécsi kezdte a Goldmark *Concerttel*, evvel az isteni darabbal. Óriási erő van Goldmark e művében. Pécsi kifogástalanul játszotta, az ő remek, meleg, raffiniált tónusában. Minden rész után nagy tapsot kapott.” (391.) A zene szeretete tehát itt közömbösítette érzületét. De előítéleteit ezt követően sem adta föl. 1903. március 23-án, egy kiállítás megnyitóról beszámolva, Vészi Józsefet becsmérelte: „A tárlatot megnyitotta a főispán. Előbb a polgármester (Bíró), majd a piszok stréber zsidó: Vészi beszélt.” (428.) (Ehhez a megjegyzéshez nem árt tudni, hogy nem is sokkal később ez a „piszok stréber zsidó”, mint a Budapesti Napló főszerkesztője Csáth írói s zenekritikusi karrierjének egyik előmozdítója lett.) 1903. május 9-én pedig egy zsidóviccet jegyzett föl, a különösségnek kijáró distanciával, de a közvetlen minősítést kerülve (448–449.). Két nappal később a magyar zene lekezelése ellen hadakozott („No szervusz, zsidó”), de mindjárt utána van egy ellenpontozó megjegyzése: „Az ám, Lányi Ernő is zsidó, de azért az ő *Rodostója* fenomen magyar zene.” (450.) Itt a zene tehát megint oldotta a görcsöt.

8

A beállítódás alakulástörténetében 1903 májusa és decembere között egy újabb szakasz különíthető el. Nem könnyen értelmezhető szakasz ez, de, érdekes mód, ebben is megkülönböztetett fontosságú szerep jutott Kosztolányi Dezsőnek.

Kosztolányi, mint magántanuló 1903 májusában kezdte meg érettségi vizsgáit. Az esemény a naplóban (1903. máj. 16.) is kap egy bejegyzést: „Most vagynak szünetek, tegnap reggel óta csütörtökig. Érettségi írásbeli miá[n] Dide az osztályvizsgát jelesen letette (magánvizsga). Friedmannal (ki egyedül oka Dide távozásának a gimnáziumból és kellemetlenségeinek Révfyvel, mert ő beszélt Dide elbizakodottságával meg mi egymással Révfy fejét), mondom, e piszkos zsidóval Dide kibékült (eh! olyan becsületes gyerek ez!) – Nem mulasztottam el neki részvételem nyilvánítani.” (456.) Ez a bejegyzés, önmagában, az önképzőköri csatározás közvetlen és egyenes folytatásának látszik – tónusa is rokon, ez is „piszkos zsidó”-zik. Ifjabb Brenner József változatlanul harcban állt tehát. A bejegyzésnek azonban van egy érdekes újdonsága: Kosztolányi kibékült a „zsidó” riválissal, Friedmannal, s ez a naplóírónak nem tetszett. Nemcsak „részvétét” nyilvánította (ironikusan), hanem kommentálta is a dolgot: „Dide kezd nekem nem tetszeni. Elvtelen, önző, s nagy tudásában is ostoba!... (Így van.)” (456.) Azaz, az intranzigens antiszemita elítélte az „elvtelen” és „önző” – kiegészző – unokatestvért.

A naplóbejegyzéshez azonban utólag (1903. dec. 29.) lábjegyzet került, s ebben a naplóíró hatálytalanította ítéletét. Kérdés, mi történt, s merre mozdult el a beállítódás?

A válasz nem egyszerű, s csak hozzávetőleges lehet. De némi fogódzónk azért mégis van.

Az eredeti (májusi) bejegyzést követően egy ideig semmi nem változott. Az 1903. június 25-i bejegyzés például utal egy bizonyos Dominus Simon nevű ügyvédre, „ki uzsorás”, s a naplóíró megjegyzi róla: „ez az alak ordenare mocsok zsidó” (465.). S, nagyon jellemzően, rögzít róla egy meglehetősen durva adomát: „Te Gyurka, a tegnapi kirándulásotokon köztek, veletek volt a Dominus.” A válasz erre ez: „Nem volt, kérlek szépen; azaz őszintén szólva először csakugyan azt hittük, de később kiderült, hogy valaki belehágott valami ganjba.” (465.) Az ilyen szövegben, az elkülönülésen és a szembenálláson túl, az emberi méltóság mély megvetése, semmibe vevése is kimondódik. A másik itt „mocsok” és „ganj”. S a rivalizálás, mint mindezt tápláló momentum is, továbbra is, jelen maradt. Október 12-én például a Kossuth-pályázat várható alakulását taglalta, így: „A Kossuth-pályázat ügyében Handelsmann Károly (az első díj nyertese) turpissága ki van derítve. Az adatok a városnál vagynak. Ítélet e héten lesz, mely úgy fog szólni, hogy én nyerem az elsőt, Árpai a másodikat.” Majd ehhez hozzáfűzte: „Ha nem így lenne!? tyűh... de ez jóformán lehetetlen.” (469.) Hogy mi volt a „turpisság”, nem derül ki, de az ambíció ereje, az érvényesülés vágya nyilvánvaló, aggály itt nincs. S amikor (1903. okt. 16.) kiderül, hogy a számítás nem vált be, a nyertest nem diszkvalifikálták, az indulat megint „a zsidók” ellen fordul. „Amit még tegnapelőtt egészen lehetetlennek láttam (s mindnyájan így láttuk), azt kivitte a zsidó szemtelenség, összetartás. Eszközük Szeibenburger Károly tanár, kinek ostoba, dühöngő, aljas cikkeit a Bácskai Hírlap közölte, csúnyán megtámadja a gimnázium igazgatóját [Kosztolányi Árpádot], hogy a Handelsmann azért akarja az első díjtól elejteni, hogy azután a másodikat a fia [ifjabb Kosztolányi Árpád] kaphassa. Ez mind nyomtatásban, egy ostoba vénember stílusában. Ez a cikk a zsidóságot egy táborba csődítette.” (469.) A szabadkai városi „közoktatásügyi bizottság zsidó tagjai” ugyanis nem találták elegendőnek a vád bizonyítékait, s elejtették az ügyet. (469., 471.) A kielégület-

len ambíció reakciója nem is lehet más: „Az a vége, hogy az a zsidó kapta meg az első díjat. Előttem, s még két nyolcadikos előtt.” (471.)

Hogy volt-e az első díjas dolgozat körül „turpisság”, ma már szinte lehetetlen tisztázni. Az viszont egyértelmű, hogy a „magyarázat” megint a ’zsidó kártya’ előrángatásával született meg. A napló sorain az ’összeesküvő zsidó’ fantomja dereng át, s annak esélye sem merül föl, hogy esetleg csakugyan a rivális írt jobb dolgozatot.

Az antiszemita érzületnek s magyaráztatnak ebben a kontinuumában, a jelek szerint, 1903 decemberében következett be valami – egyáltalán nem transzparens – változás. De annyi bizonyos, ekkor a karácsonyi szünetre hazatért a már egyetemista Kosztolányi, s volt egy nagy beszélgetése a még „csak” nyolcadikos unokaöccsével. A december 24-i bejegyzés ezt így dokumentálta: „Dide tegnap érkezett Pestről. Bódítóan nagy eszméket hozott magával. Mesélt az egyetemi életről – a dekadensek (melyeknek ő ott a vezére) küzdelméről mindenféle apró, emberi szenvedéllyel (szocializmus, antiszemitizmus, sovinizmus, patriotizmus). Az elvek rettentő harcáról, ami ott folyik... s egyébről is... Nóráról, a magoló és modern arcú filozopt-rixről; Schmidt Erzsiről, az okos és őszinte lányról; Keszleréről, Alexanderről, Yollandról, Bodnáról, s ezenkívül barátairól, az anarchista, mezítlábas Migrayról; Juhászról stb...” (480.) Sajnos, ez a bejegyzés, jelentőségéhez képest, meglehetősen szűkszavú, nem leír, elbeszél, hanem csak utal. De néhány, szempontunkból fontos, mozzanat azért mégis érzékelhető belőle. Mindenekelőtt, itt a „modernség” élménye, új, addig nem ismert összefüggései csapták meg a naplórót, s mindez „bódítóan nagy eszmék” kavargásaként manifesztálódott előtte. S ebben az összefüggésben néhány dolog, így például az antiszemitizmus is a „mindenféle apró, emberi szenvedély” szintjére szállt le. A nézőpont, amelyből ez a devalváció végbement, a modern „dekadencia” volt – sajnos, ennek konkrét köre és tartalma a naplójegyzetből nem derül ki. De centrumában alighanem egy esztéta-modernség állhatott (s nem a politika szférája), mert ez a Kosztolányi közvetítette modernség-változat olyan „szendélyeket” értékelt le (szocializmus, antiszemitizmus, sovinizmus, patriotizmus), amelyek – mondjuk így – sui generis ’közéleti’ jellegűek, s valamiképpen a kapitalizmusra adott negatív, elutasító „válaszokat” képviseltek. A „dekadencia”, mint az esztéta-modernség „kritikus”, sok mindennel szembe forduló változata pedig „a kölcsönös idegenség társadalmában” (Losonc Márk) egyszerűen jelentette e közeg demonstratív elutasítását, s a közbeszédet tematizáló ’hagyományos’ beszédmódok (szocializmus stb.) zárójelbe tételét. Szimptomatikus, hogy mindez az okos, már nyolcadikos fiút komolyan elgondolkodtatta: „Nagyon gondolkozóba ejtettek ezek a gondolatok...” – szögezte is le naplójában (480.)

S hogy csakugyan elgondolkodott a hallottakon, mutatja, hogy pár nappal később, december 29-én, korábbi (május 16-i) ítéletét hatálytalanító lábjegyzetet fűzött naplója május 16-i bejegyzéséhez: „Egészen másképp van. Elvei [ti. Kosztolányi elvei], melyeket még akkor sem értettem meg, nem tetszettek nekem.” (456.) A nagy kérdés itt az, mit is hatálytalanít itt a lábjegyzet? A május 16-i bejegyzésben a naplóró azzal vádolta unokabátyját, hogy „elvtelen”, „önző” és „ostoba” – ezt az ítéletét december 29-én már nem osztotta. De miért változtatta meg véleményét? A lábjegyzetből kiderül, azért, mert Kosztolányi „elveit” akkor még nem értette, a „zsidó” Friedmannal való kiegyezését elvtelenségként, önzésként, sőt ostobaságként dekódolta, ám most – 1903. december 29-én – az „elvtelen” kiegyezés elve immár más színben mutatkozott meg előtte. Olyan elv lett az, amely nagyobb, működőképesebb perspektívát nyitott meg előtte, mint az addigi „elvi” antiszemitizmus.

Nagy kérdés, persze, mindez az antiszemita beállítódás teljes fölszámolását jelentette-e, avagy csupán zárójelbe tételét, ideiglenes felfüggesztését – valami, egyelőre homályba vesző pragmatikus szempont alapján?

A kérdés, sajnos, ma még megválaszolhatatlan.

9

Miként ítélné meg egy kamaszkori antiszemitizmus? Ha pusztán ideológiaként, az elvek és szempontok meghatározott kombinációjaként fogjuk föl, akkor – valószínűleg – nem célszerű többnek tekinteni, mint egy éretlen intellektus környezetétől átvett, ideiglenes tévútjának. Karády Viktor, aki e tanulmányt kéziratban olvasta, maga is erre az álláspontra helyezkedik, s a nevezetes mikszáthi aforizma megvalósulását látja benne. „A fiatal ember nem igazán volt antiszemita, hiszen nem utálta jobban a zsidókat, mint ahogy ez jó társaságban szokásos.” „A lényeg” – Karády szerint – „inkább az, hogy a keresztény úri osztályban szocializálódó fiatalok számára még a legasszimiláltabb, elmagyarosodott zsidó is valahol radikálisan más, azaz elsősorban zsidó. Ezt nem hinném, hogy antiszemitizmusnak kell feltétlenül minősíteni, de a csoportközi távolság bensőséges, magától értetődő tudatának mindenképpen.” (E-mail, 2014. febr. 16.) Az „ilyen zsigeri megkülönböztetés” azonban a kitűnő szociológus szerint is több élű fejlemény. S ha a beállítódás *mentális szerkezetére és föltételeire* is figyelmet fordítunk, akkor, meggyőződésem, már lényegesen nyugtalanítóbb a helyzet. Egy ilyen praxis ugyanis olyan individuális meghatározottságokról is jelzéseket ad, amelyek túl vannak az aktuális „elveken”, s valamiképpen a személyiség mentális háztartásába engednek bepillantani. S itt nemcsak az (eltorzuló) moralitás diszfunkciói, visszajára fordulása érhető már tetten. Az aggálytalan egoizmus, a fölfokozott önérvényesítési igény, az elszigetelt ítéletalkotás, az idegenségre (az aktuális másokra) adott durva minősítések szignifikáns jelenléte, akárhogy nézünk is, mind-mind a személyiség veszélyes – egyebek közt: önmagát is destruáló – komponense. Együtt mindez pedig olyan *vak erő* a mentális háztartásban, amelyet az intellektus önmagában nem mindig s nem föltétlenül tud kordában tartani. S ebben a vonatkozásban a pusztán eltolás, az agresszióknak „a zsidókról” máshová való áthelyezése nem változtat a lényegen; az én szempontjából mindez megmarad fölöttebb problematikus személyiségövezetnek.

Íróként persze e diszpozíció is érzékennyé teheti az ént az „emberi” sötét oldalának érzékelésére és kifejezésére. De az író (tágabban: a művész) sem az emberi nem feje fölött lebegő, teljességgel neutrális szemlélő, akinek egyetlen dolga a kifejezés. Az írónak (művésznek) ilyesféle fölfogása csak esztéta gyökerű önáltatás. Mondhatnánk, esztétikai ideológia.

IRODALOM

- Arany Zsuzsanna 2013: Kosztolányi Dezső élete. „Ez volt az élet?” 1. rész. = *Alföld*, 11. sz. 34–58.
- Csáth Géza 2013: *„Méla akkord: hínak lábat mosni” Naplófeljegyzések 1897–1904.* Sajtó alá rend. Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály. Bp.: Magvető-Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Dér Zoltán 1996: Irodalmi múzeum. Kosztolányi Dezső az önképzőkörben. = *Híd*, 11. sz. 944–952.
- Vári György 2014: Gyerekkor, művészet, halál. Megjelentek a gyermekkori naplók a Csáth-életműsorozatban. = *Népszabadság*, jan. 17. 15.